

Валянцін Грыцкевіч
(Санкт-Пецярбург)

**Барыс Каверда — забойца паўнамоцнага
прадстаўніка СССР у Польшчы Пятра Войкава
(да 80-годдзя замаху)**

Для фармавання гістарычнай думкі і гістарычнай свядомасці кожнай нацыі звычайным з'яўляецца пошук недастаткова вядомых персанажаў гісторыі культурнага і грамадскага руху, якія маюць пэўнае дачыненне да гэтай нацыі і месца ягонага трывалага пражывання.

З-за адсутнасці адпаведнага беларускага біяграфічнага слоўніка пошукі дадзеных пра персанажаў, звязаных з Беларуссю паходжаннем, а таксама пошукі крыніц і даследаванняў у галіне біяграфікі (жанру вывучэння жыццяпісаў дзеячаў мінулага) робяцца ў першую чаргу за кошт працаёмкага, але неабходнага франтальнага іх агляду галоўным чынам на польскай і рускай мовах у сувязі з вядомай спецыфікай фармавання культуры Беларусі¹.

Большыня вядомых мне даследчыкаў выпрацавала некаторую асцярожнасць у вызначэнні адносін падобных персанажаў да грамадскага руху і культуры Беларусі, бо яны (гэтыя персанажы) далёка не заўсёды залічалі сябе ў лік дзеячаў гэтых галін грамадскай практыкі карэннага этнасу нашай зямлі. Так Анатоль Сідарэвіч прадэманстраваў няслушнасць залічэння мастака Фердынанда Рушчыца ў лік дзеячаў беларускага культурнага руху.

Але сярод даследчыкаў мінулага Беларусі існуе і іншая тэндэнцыя. Так, напрыклад, гісторык Ніна Стужынская ў заключнай главе сваёй кнігі „Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву. 20-я годы XX стагоддзя” (Вільня 2000, с. 125-136) безумоўна залічае да дзеячаў беларускага антысавецкага руху віленскага беларуса Барыса Каверду, які 7 чэрвеня 1927 года застрэліў у Варшаве

¹ Падрабязней пра гэта гл.: В. П. Грыцкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин, *Теория и история источниковедения*, Минск 2000, с. 78.

паўнамоцнага прадстаўніка² СССР у Польшчы Пятра Войкава³.

Паколькі гэты сюжэт тычыцца палітычнага ўчынку грамадзяніна Польшчы беларускага паходжання, я палічыў магчымым прапанаваць ягоны разгляд беларуска-польскаму перыядычнаму выданню.

Учынак Барыса Каверды (які быў падобным да такога ж учынку, здзейсненага іншым — сербскім — юнаком на спадкаемцы трона Аўстра-Венгрыі за трынаццаць год да таго) прыцягнуў увагу прэсы ўсяго свету на пэўны час. Але даволі хутка імя Б. Каверды было выцеснена з яе старонак іншымі.

Каб я не вывучаў біяграфіку, то мяне наўрад ці зацікавіла б трактоўка ролі Б. Каверды ў беларускім супраціве савецкаму рэжыму, якую ёй надае Н. Стужынская. Але паколькі я знаходзіў звесткі пра Б. Каверду пры франтальным аглядзе крыніц па гісторыі Беларусі, у тым ліку па гісторыі беларуска-польска-рускіх узаемаадносін, а яны разыходзяцца з поглядам Н. Стужынскай на дзейнасць Б. Каверды, то з пункту гледжання метадыкі гістарычнага даследавання я вымушаны адгукнуцца на яе публікацыю.

Найперш пра галоўнага персанажа сюжэту. Нарадзіўся Барыс Каверда 12 жніўня 1907 года ў сялянскай сям’і Сапрона і Ганны Кавердаў, быў ахрышчаны ў праваслаўнай царкве ў Індуры (25 км на поўдзень ад Гародні)⁴. Сапрон Каверда да першай сусветнай вайны быў актыўным чальцом партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), падчас вайны быў на германскім фронце. Ганна Каверда з трыма дзецьмі была эвакуіравана ў Тамбоў, пасля пераехала ў пасёлак Зубчанінава пад Самарай. Адсюль Барыс цягнуком даязджаў на заняткі ў рэальнае вучылішча ў гэтым горадзе, быў сведкам крывавых падзей рэвалюцыі і грамадзянскай вайны.

Пасля падпісання Рыжскай дамовы маці з дзецьмі вярнулася ў Вільню, стала там загадваць беларускім прытулкам для дзяцей-сірот. Сапрон Каверда быў мабілізаваны ў Чырвоную Армію, служыў у ёй камандзірам, пасля перайшоў мяжу БССР і Польшчы. Бацькі Барыса працягвалі жыць паасобку. Сапрон Каверда стаў чальцом Рускага палітычнага камітэта, быў рэдактарам газеты „Крестыянская Русь” (якая

² Савецкі адпаведнік дыпламатычнага рангу пасла ў 1918-1941 гг.

³ На матэрыялах Н. Стужынскай пабудаваныя артыкулы: І. Кашгалян, *Тэарыст ці герой? Па матэрыялах сп. Н. Стужынскай*, „Студэнцкая думка”, 1999, № 5, с. 27-29; А. Татаренко, *Выстрел в палача*, „Народная Воля”, № 130, 5 VII 2002, с. 3; нататка *Нагода ўспомніць*, „Наша свабода”, № 51, 7 VI 2002, с. 15.

⁴ Усе аўтары, апроч Н. Стужынскай, адзначаюць, што ён нарадзіўся ў Віленскай губерні. Н. Стужынская піша, што Б. Каверду хрысцілі ў Індуры. Гэта ў 25 км на поўдзень ад Гародні, у пэўным аддаленні ад мяжы Віленскай губерні.

выдавалася на сродкі Барыса Савінкава), а ў 1924-1925 гг. займаўся вярбоўкай баевікоў-добраахвотнікаў у беларускую палітычную арганізацыю „Зялёны дуб”, якая з 1919 года кіравала антыбальшавіцкім сялянскім рухам.

Як і ягоныя дзве сястры, Барыс Каверда навучаўся ў Беларускай гімназіі ў Вільні. Ён уступіў у канфлікт з тымі вучнямі, якія арыентаваліся на камуністычны рух. Б. Каверда выгнаў з пасяджэння З’езду Заходняй Беларусі двух такіх вучняў. Падчас аднаго з судовых працэсаў ён даваў супраць падобных асобаў паказанні, за што падвергся байкоту ў школе.

З Беларускай гімназіі Барыс Каверда перайшоў у гімназію Віленскага рускага таварыства. Бацька не дапамагаў сям’і. З-за гэтага юнак не мог плаціць за навучанне, прапускаў заняткі, за што быў выключаны з гімназіі.

Барыс Каверда пачаў працаваць экспедытарам у рэдакцыі беларускай газеты „Наша думка”. Маладзён палічыў, што газета „была накірунку не зусім камуністычнага, але блізкага да камуністаў”⁵. Тады ён перайшоў на такую ж пасаду ў рэдакцыю газеты антыкамуністычнай арыентацыі „Грамадскі голас”. У студзені-лютым яе выдавец, лекар Арсень Васільевіч Паўлюкевіч, перайменаваў яе ў „Беларускае слова”.

У канцы траўня 1927 года Барыс Каверда ад’ехаў у Варшаву, а 7 чэрвеня таго ж года на пероне Галоўнага вакзала гэтага горада застрэліў Паўла Войкава, здаўся паліцыянтам, якім, згодна іх паказанням на пазнейшым судзе над ім, тады сказаў: „Я адпомсціў за Расію, за мільёны людзей”.

Варта падкрэсліць, што пры арышце Барыс Каверда рашуча настойваў на тым, што ён дзейнічаў адзін, без саўдзельнікаў. Гэта ж ён сцвярджаў і на судовым працэсе.

Польскія ўлады надта хутка судзілі Барыса Каверду. Суд адбыўся ў памяшканні палаца Пацаў 15 чэрвеня 1927 года⁶. Барыса Каверду прыгаварылі да пажыццёвага катаржнага зняволення. Потым прысуд быў зменены пятнаццацігадовым зняволеннем. Барыс Каверда адбываў пакаранне ў крэпасці Грудзэндз (па-нямецку: Граўдэнц, у Ніны Стужынскай памылкова названай: Граўдэнш).

Н. Стужынская прасочвае лёс Барыса Каверды па 1931 год, сцвярджаючы, што „апошнія звесткі пра беларускага тэарыста далі еўрапейскія газеты ў жніўні 1931 года, спасылаючыся на сведчанне дэпутата Сейма Станіслава Мацкевіча”⁷. Далей мы пакажам, што гэтае

⁵ *Sprawa Borysa Kowedy... Zabójstwo posła Z.S.S.R. Piotra Wojkowa*, Warszawa 1927, ss. 84.

⁶ „Kurjer Warszawski”, № 163, 16 VI 1927, s. 17.

⁷ Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву. 20-я гады XX стагоддзя*, Вільня 2000, с. 136.

сцвярдженне не адпавядае рэчаіснасці.

Даследчыца, пішучы пра жыццё Барыса Каверды з 1907 па 1931 год, у сваёй кнізе „Беларусь мяцежная” ў зносках спасылаецца на асноўную крыніцу, якой карысталася. Гэта пераклад на рускую мову кнігі з матэрыяламі следства і суда над Б. Кавердам, а не арыгінал кнігі. Пераклад быў зроблены і выдадзены ў Парыжы варшаўскім рускім журналістам Сяргеем Вайцяхоўскім з ягонымі дадаткамі і каментарамі⁸. Сярод крыніц Н. Стужынская называе „стосы дакументаў” і публікацый пад назваю „Справа Барыса Каверды”, што адклаліся ў адпаведных фондах В. (трэба: П. В. — В. Г.) Мілюкова, В. Бурцава, Б. Савінкава „адзела белай эміграцыі Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі ў Маскве”⁹, але не прыводзіць ані вытрымак з гэтых крыніц, ані спасылак на іх.

Па-першае, мяне здзівіў той факт, што Н. Стужынская прасачыла лёс Б. Каверды толькі па 1931 год, а ён жа пражыў восемдзсят гадоў. Па-другое, даследчыца не супаставіла пераклад судовай справы на рускую мову з арыгінальным яе тэкстам. Па-трэцяе, не ўлічыла таго, што судовая справа як крыніца мае спецыфічны характар. Судовы працэс з’яўляецца саборным. Бакі, што прымаюць у ім удзел, абавязкова нешта недагаворваюць, нешта хаваюць. Таму ацэнка верагоднасці паказанняў у працэсе патрабуе крытычных адносін да іх з боку даследчыкаў.

І яшчэ. Аўтар „Беларусі мяцежнай” не звярнулася да ўспамінаў Барыса Каверды пра замах, складзеных ім на схіле ягонага веку амаль з кінасцэнарнай дакладнасцю¹⁰, а таксама да некралогаў В. Арэхава і В. Самарына з нагоды ягонай смерці, да артыкула пра Б. Каверду асобы, якая яго добра ведала ў эміграцыі, А. Багалюбава¹¹ ці да публікацыі ліста Б. Каверды з варшаўскай турмы да А. В. Амфітэатрава, зробленай Д. І. Зубаравым¹².

Улетку 2005 года ў Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы ў Варшаве я азнаёміўся з няўлічаным Н. Стужынскай арыгіналам выдання тэксту

⁸ *Убийство Войкова*, перавёл с польскаго и дополнил W. [С. Войцеховский], Париж б. г. [дата издания — 1927 г.], сс. 118.

⁹ Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная...*, с. 125.

¹⁰ Б. С. Коверда, *Покушение на полпреда Войкова 7 июня 1927 года. Свидетельское показание*, „Русская мысль” (Париж), № 3505, 23 II 1984, с. 9; № 3506, 1 III 1984, с. 9. Перадрук: *Покушение на полпреда Войкова. Запись Б. Коверды*, „Часовой” (Брюссель), 1984, № 647 (1), с. 11-18.

¹¹ В. Орехов, *Б. С. Коверда*, „Часовой” (Брюссель), 1987, № 665 (3), апрель, с. 30; В. Самарин, *Звёздный час (Памяти Б. С. Коверды)*, „Вече” (Мюнхен), 1987, т. 25, с. 175-179; А. Боголюбов, *Борис Коверда. Выстрел на Варшавском вокзале*, „Вече”, 1989, т. 34, с. 174-199.

¹² *Амфитеатров и русские в Польше (1922-1932). Публикация Д. И. Зубарева*, „Минувшее”, Санкт-Петербург 1997, т. 22, с. 464-465.

судовай справы Б. Каверды, а таксама з мікрафільмам газеты „Кур’ер варшаўскі” за чэрвень 1927 года з дадзенымі пра забойства П. Войкава і ход працэсу над Б. Кавердам¹³.

У бібліятэках Пецярбурга ёсць не адзін, а два пераклады судовай справы Б. Каверды: адзін, выкарыстаны Н. Стужынскай, і другі — пераклад справы на расійскую мову Н. Сядзельнікава, які быў выдадзены ў СССР у 1927 г. з адпаведнымі каментарамі¹⁴ і быў абмінуты ўвагай Н. Стужынскай.

Удалося высветліць, што тэксты, польскага арыгіналу і двух рускіх перакладаў адрозніваюцца адзін ад аднаго. Дадаткі перакладчыкаў і пропускі асобных месцаў часам адступаюць ад арыгінальнага тэксту справы.

Апроч таго, з аднаго з некралогаў памяці Б. Каверды я даведаўся, што прозвішча ягонай дачкі Наталлі Барысаўны па мужу — Мантвілава. Прозвішча даволі рэдкае.

Я маю ў Німе (дэпартамент Гар, Францыя) старога знаёмага прафесара-эмерыта мясцовага універсітэта Міхаіла Віктаравіча Мантвілава. Ён — ураджэнец Берасця, нядаўна перадаў два грузавікі кніг для бібліятэкі роднага горада. Міхаіл Віктаравіч ласкава пераслаў мне дадзеныя аб э-мейлу сваёй нявесткі Наталлі Барысаўны Мантвілавай (Фолс-Чэрч, штат Вірджынія, ЗША). Наталля Барысаўна таксама ласкава прыслала мне адказ (э-мейл ад 22 ліпеня 2005 года), пацвердзіўшы вядомыя мне дадзеныя біяграфіі свайго бацькі, які, згодна яе сведчанню, быў „вельмі сціплым чалавекам”, амаль ніколі не размаўляў з ёю аб сваім мінулым і „не любіў, каб яго распытвалі аб гэтым”¹⁵.

Толькі тады мне стала зразумелым, што цяпер я даведаўся пра не такія ўжо і простыя адносіны да беларускасці Б. Каверды, як мне здаецца, і крыху больш за папярэднікаў па вывучэнні тэмы.

Якімі ж, на мой пункт погляду, былі палітычная арыентацыя і матывы замаху на П. Войкава ў Б. Каверды? Пэўныя рускія эмігранцкія выданні чэрвеня 1927 года называлі яго „манархістам”. У савецкіх выданнях (трох выданнях „Большой советской энциклопедии” і двух апалагетычных нарысах пра П. Войкава¹⁶) яго акрэслівалі як „белагвардзейца” і „манархіста”.

¹³ *Sprawa Borysa Kowedy...*, ss. 84; „Kurjer Warszawski”, №№ 155-163, 8-16 VI 1927.

¹⁴ Н. Седельников, *Убийца товарища Войкова перед польским судом*, перевод с польского по стенографическому отчёту судебного процесса, Москва — Ленинград 1927, сс. 116.

¹⁵ Ліст (e-mail) Н. Б. Мантвілавай да аўтара артыкула ад 22 VII 2005.

¹⁶ Г. Н. Губенко, *Пётр Лазаревич Войков. Краткий биографический очерк*, Симферополь 1959, сс. 48; С. А. Захаров, *Комиссар-дипломат (Пётр Лазаревич Войков)*, Свердловск 1962, сс. 71.

Белагвардзейцам Б. Каверда не мог быць па той прычыне, што падчас грамадзянскай вайны яму было дзесяць-трынаццаць год.

Сваю прыналежнасць да манархістаў Б. Каверда адвяргаў сам. На судовым працэсе ён паказаў: „Частка друку лічыць мяне манархістам. (...) Я не манархіст. (...) Я — дэмакрат”¹⁷.

Мае рацыю Д. Зубараў, які прыводзіць тэкст ліста Б. Каверды да А. Амфітэатрава ад 19 ліпеня 1927 года са следчага ізалятара Павяк: „Аўтограф ліста, які публікуецца тут, напісаны па новай, гэта значыць, савецкай арфаграфіі — рэчы для манархіста немагчымай: супраць бальшавіцкага правапісу ўвесь манархічны друк вёў бязлітасную вайну”¹⁸. Між іншым, пераклад судовай справы Б. Каверды, зроблены С. Вайцяхоўскім, выйшаў у Парыжы менавіта старой арфаграфіяй.

Трэцяя версія матываў учынку Б. Каверды ўпершыню выкладаецца Н. Стужынскай такім чынам: „Беларуская справа была сямейнай справай Кавердаў”¹⁹.

Што прыводзіць у якасці доказу гэтага сцвярджэння Н. Стужынская? Па-першае, сведчанне Ганны Каверды на судовым працэсе над сваім сынам: „Мы былі рускімі па культуры, але Беларусь ніколі часткай Расіі намі не лічылася” (згодна перакладу польскага арыгіналу судовай справы С. Вайцяхоўскага)²⁰.

Гэта няпоўная і не зусім дакладная цытата. У польскім арыгінале гэта гучыць трохі інакш: „Дома мы размаўлялі толькі па-расійску. Мы лічым сябе рускімі па культуры. Беларусь я Расіяй не лічу”²¹.

Што з гэтага выцякае, не зусім пацвярджае меркаванне Ніны Стужынскай.

Далей Н. Стужынская прыводзіць звесткі пра тое, што Г. Каверда загадала беларускім сірочым прытулкам у Вільні, і тое, што Сапрон Каверда вербаваў добраахвотнікаў у „Зялёны дуб”²².

Больш доказаў пра беларускую справу, як сямейную справу Кавердаў, за загаданне прытулкам і вярбоўку ў „Зялёны дуб” даследчыца не прыводзіць. А ўвогуле, якой магла быць агульная сямейная справа ў старэйшых Кавердаў, калі яны жылі паасобку, а Барыс вымушаны быў працаваць для ўтрымання маці і сяцёр? Ці мог бы ён падтрымліваць накірунак дзейнасці бацькі, тым больш, што той працаваў і на расійскі, і на беларускі накірункі антысавецкіх рухаў, і невядома, на які больш?

Затое Н. Стужынская абмінае выказванне на судзе над Б. Кавердам

¹⁷ *Sprawa Borysa Kowedy...*, s. 30.

¹⁸ *Амфітеатров и русские в Польше...*, с. 395.

¹⁹ Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная...*, с. 134.

²⁰ *Убийство Войкова...*, с. 29.

²¹ *Sprawa Borysa Kowedy...*, s. 34.

²² Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная...*, с. 134.

сведкі працадаўцы Б. Каверды, А. Паўлюкевіча, пра падсуднага: „Погляды яго былі неакрэсленымі. Да каго трэба залічыць (Барыса) Каверду ў нацыянальным сэнсе, да беларусаў ці да расійцаў — не ведаю. Мы яго называлі Барысам і пра нацыянальнасць не пыталіся. У мінулым годзе з ім адбыўся некаторы пералом. Барыс казаў, што ён не верыць у поспех Беларусі і хутчэй схіляўся да нашага (антысавецкага — В. Г.) накірунку. Я не магу сказаць, кім ён сябе лічыў — рускім ці беларусам. (...) Нацыянальная самасвядомасць у (Б.) Кавердзе не акрэслілася”²³.

Сам Барыс Каверда быў рашуча настроены супраць дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай грамады. На судзе ён казаў, што „чытаў шэсць месяцаў назад аб тэроры, які прымяняўся ў адносінах да людзей, якія выступалі супраць Беларускай грамады”²⁴.

Каб даведацца аб палітычнай арыентацыі Барыса Каверды, ці не лепш зазірнуць у паказанні яго на судзе? Ён жа казаў там: „Забіваючы Войкава, я хацеў помсціць за мільёны, аказаць паслугу бацькаўшчыне. (...) Я жадаю, каб у Расіі быў калі-небудзь урад, толькі не бальшавіцкі, не камуністычны, не банда разбойнікаў, якая знішчыла мільёны рускага народу”²⁵.

Ну, і дзе тут клопат пра Беларусь і беларускі народ, як гэта лічыць Н. Стужынская?

У судовай справе Барыса Каверды, нягледзячы на спецыфіку гэтага падвіду канцэлярыскіх крыніц, на мой пункт погляду, дастаткова поўна выкладзены ягоныя палітычныя і этнічныя погляды напярэдадні замаху на П. Войкава. Там выразна падкрэслена ягоная прарасійская і зусім не беларуская антысавецкая арыентацыя.

Дзіўна, што Н. Стужынская пакідае гэта па-за сваёй увагай, абвінавачваючы рускую белую эміграцыю „ў тым, што тая прыклала шмат намаганняў, каб зрабіць з малодшага Каверды сапраўднага патрыёта Расіі”²⁶. Сам Барыс Каверда, па сутнасці, праявіў у сабе рысы такога патрыёта, калі ўлічваць ягоныя ўласныя паказанні на працэсе, а не абыходзіць іх маўчаннем, або аспрэчваюць іх.

У сваіх успамінах (1984 года) Барыс Каверда падкрэсліў, што за шэсцьдзесят год да таго „руская белая эміграцыя яшчэ разлічвала на магчымасць узнаўлення збройнай барацьбы з камуністычнаю ўладаю ў Расіі. У асяроддзі непрымірымай да бальшавізму частцы эміграцыі ўзнікалі розныя праекты працягу барацьбы. Існавала ўпэўненасць

²³ *Sprawa Borysa Kowedy...*, s. 23; *Убийство Войкова...*, с. 42; Н. Седельников, *Убийца тов. Войкова...*, с. 37.

²⁴ *Sprawa Borysa Kowedy...*, s. 27-30; *Убийство Войкова...*, с. 45; Н. Седельников, *Убийца тов. Войкова...*, с. 48.

²⁵ *Sprawa Borysa Kowedy...*, s. 23.

²⁶ Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная...*, с. 134.

у мэтазгоднасці антыбальшавіцкай тэрарыстычнай дзейнасці, каб узнавіць барацьбу ў самой Расіі”²⁷.

Мемуарыст адзначыў, што ягоныя бяседы аб гэтым са сваімі старэйшымі сябрамі Арсеном Паўлюкевічам і Міхаілам Якаўлевым, якіх ён не назваў на працэсе, выратаваўшы гэтым ад турмы (аб чым Н. Стужынская не ўспамінае, паколькі не звярнулася да гэтай неабходнай да тэмы крыніцы), магчыма, не мелі б фатальных для яго вынікаў, каб не тое, што на дыпламатычную пасаду ў Польшчу не быў бы прызначаным Пятро Войкаў.

Для разумення справы тут неабходныя даведкі пра трох персанажаў сюжэту: А. Паўлюкевіча, М. Якаўлева, П. Войкава.

А. Паўлюкевіч быў ураджэнцам Слуцкага павета, працаваў у Слуцку, у лістападзе 1920 года ўзначаліў Белнацкам Случчыны. На з’ездзе Случчыны ў тым жа месяцы ён — без поспеху — спрабаваў узначаліць Беларускаю Радую Случчыны, падчас збройнага чыну там жа загадваў шпіталем удзельнікаў гэтага чыну.

Як прадстаўнік гэтае рады А. Паўлюкевіч прымаў удзел у Пражскай усебеларускай палітычнай канферэнцыі (верасень 1921 г.), на якой выступаў з прапольскіх пазіцый. Ён з’яўляўся апанентам левых і цэнтрысцкіх беларускіх арганізацый²⁸.

Па сведчанні Барыса Каверды, А. Паўлюкевіч быў „рашучым антыкамуністам”. Ён паўплываў на фармаванне палітычных поглядаў маладзёна. Пазней Барыс Каверда ўспамінаў, што яго з Паўлюкевічам звязвалі не адны службовыя, але і сяброўскія адносіны²⁹.

Ва ўспамінах Б. Каверда пісаў, што адначасова ў яго «ўзніклі сувязі і знаёмствы з прадстаўнікамі рускіх антыбальшавіцкіх колаў у Вільні. (...) У прыватнасці, у мяне наладзіліся сяброўскія адносіны з есаулам Міхаілам Ільчом Якаўлевым, які пражываў у той час у Вільні, а падчас грамадзянскай вайны быў камандзірам так званага „Валчанскага атрада” — на мяжы Украіны і Расіі, ён дзейнічаў падчас польска-савецкай вайны як начальнік штаба падраздзялення С. Булак-Балаховіча. Якаўлеў таксама выдаваў у Вільні рускую штотыднёвую газету „Новая Россия”³⁰.

Пятро Лазаравіч Войкаў, згодна характарыстыцы Барыса Каверды, быў „вядомым бальшавіком”, які праехаў у свой час праз Нямецчыну

²⁷ Каверда Б. *Покушение на полпреда Войкова*, „Часовой”, № 647, 1984, с. 13.

²⁸ Пра А. Паўлюкевіча падрабязней гл.: А. П. Грицкевич, *Борьба с контрреволюцией в Белоруссии в последний период гражданской войны*, „Acta Baltico-Slavica”, Wroslaw 1976, т. 9, с. 247, 251-252, 263; *Случкі збройнага чыну ў дакументах і ўспамінах*, Мінск 2001, с. 35-36, 180, 183, 201-203, 221, 227-228, 301, 317-318; Ул. Ляхоўскі, А. Чарнякевіч, *Паўлюкевіч Арсень*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, Мінск 2003, т. 6, кн. 2, с. 422.

²⁹ Каверда Б. *Покушение...*, с. 13.

³⁰ *Sprawa Borysa Kowedy*..., s. 30; Каверда Б. *Покушение...*, с. 13.

ў „запламбаваным вагоне” разам з Леніным і роля якога ў забойстве царскай сям’і і наступным знішчэнні целаў забітых была вядомая³¹.

П. Войкаў уступіў у бальшавіцкую партыю ўжо пасля ягонага ўдзелу ў гэтым злачынстве ў жніўні 1916 года, што не змяняе ягонай маральнай ацэнкі з боку супраціўнікаў савецкай улады. У характарыстыцы Войкава, дадзенай Барысам Кавердам, ёсць памылка. Калі германскія ўлады прапусцілі праз тэрыторыю Нямеччыны расійскіх эмігрантаў са Швейцарыі ў Расію — так званы „дэсант Гіндэнбурга” (начальніка нямецкага генеральнага штаба), тых везлі ў двух цягніках. Першым вяртаўся Ленін і яго бліжэйшая хеўра. Войкаў ехаў другім цягніком, што ўласна таксама справы не мяняе.

Мяняе гэта толькі адно. Спіс асабістага складу пасажыраў гэтага „дэсанту” быў надрукаваны ўспамянёным крыху вышэй В. Л. Бурцавым — вядомым добраахвотным неафіцыйным „контрразведчыкам” рэвалюцыйнай эміграцыі — у 1917 годзе незадоўга да кастрычніцкага перавароту³².

У гэтым спісе прыведзеныя імёны і прозвішчы эмігрантаў, згодна афіцыйным дадзеным, але не іхнія псеўданімы (якія гэтыя асобы, падобна прадстаўнікам крымінальнага свету, звычайна бралі па некалькі)³³. Праглядаючы гэтыя спісы абвяргае версію аўтараў, якія ў антысавецкім друку пісалі пра П. Войкава, што гэта быў ягоны псеўданім, а сапраўды ён называўся Навум Вейкін або Пінхус Вайнер (а Н. Стужынская і А. Татарэнка паўтараюць гэта ў беларускім друку)³⁴. У спісе ёсць дастаткова габрэйскіх імёнаў і прозвішчаў, і гэта невыпадкова, калі памятаць пра дыскрымінацыю ў Расійскай імперыі, якая штурхала прадстаўнікоў нацыянальных мяншынёў у шэрагі рэвалюцыянераў, аднак ані Навума Вейкіна, ані Пінхуса Вайнера там няма. Ёсць затое Пятро Войкаў.

У сваіх успамінах Б. Каверда нагадаў, што думка аб магчымасці замаха на адыёзную фігуру новага прадстаўніка СССР у Польшчы ўсё

³¹ *Каверда Б. Покушение...*, с. 13.

³² (Бурцев В. Л.), *Наше несчастье и наш позор*, „Вече”, 1982, № 6, с. 114.

³³ Пра гэтыя асаблівасці афіцыйных дакументаў рэвалюцыянераў падрабязней гл.: В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин, *Теория и история источниковедения*, с. 173.

³⁴ Н. Стужынская (*Беларусь мяцежная*, с. 128) піша, што сапраўднае імя П. Войкава „Навум Вейкін”, А. Багалюбаў называе яго „Пінхусам Вайнерам” (А. Боголюбов, *Борис Каверда. Выстрел...*, с. 194). Затое савецкі дыпламат-перабежчык, які застаўся на Захадзе, а раней працаваў у Варшаве ў савецкай місіі разам з П. Войкавым сведчыць, што сярод дыпламатычнага персаналу хадзілі іншыя чуткі, нібыта ягоны бацька быў чальцом Саюза рускага народа. Г. З. Бесядоўскі, як перабежчык, галіў усё савецкае. П. Войкаву ён дае рэзка адмоўную характарыстыку (Г. З. Беседовский, *На путях к термидору*, Москва 1997, с. 104-137). Поўнай ве-

часцей уздымалася ў ягоных бяседрах у Вільні з А. Паўлюкевічам і М. Якаўлевым. На пачатку 1927 года юнак рашыўся зрабіць замах на П. Войкава.

Б. Каверца атрымаў ад А. Паўлюкевіча дзвесце злотых на праезд і пражыванне ў Варшаве. Есаул даў маладзёну стары маўзер і навучыў яго страляць.

22 траўня 1927 года Б. Каверда ад'ехаў у Варшаву, дзе высочваў сваю будучую ахвяру. Пры выпадковай сустрэчы з П. Войкавым у консульстве (дзе на трэці дзень перабывання ў сталіцы Б. Каверда прасіў візу на праезд у Савецкі Саюз, нібыта каб вучыцца там) апошні не паспеў выканаць свой намер, бо П. Войкаў хутка сьшоў адтуль.

На пачатку чэрвеня грошы ў Б. Каверды канчаліся і ён меў намер вярнуцца дамоў, але ў адной газеце ён прачытаў, што „пасол Войкаў ад'язджае ў Маскву”. Потым аказалася, што звесткі гэтыя былі нявернымі.

Б. Каверда пачаў штодня прыходзіць на перон вакзала перад адыходам цягніка на Маскву (у 9⁵⁵ зрання). Так прайшлі тры дні.

7 чэрвеня юнак вырашыў прыйсці на вакзал у апошні раз. Калі б сустрэча з дыпламатам не адбылася, ён хацеў вярнуцца ў Вільню. Зноў ён чакаў на пероне сваю ахвяру.

За пяцьдзсят хвілін да адыходу цягніка Барыс Каверда нечакана ўбачыў, як П. Войкаў, апрануты ў вясновае паліто зялёнага колеру і з кацялком на галаве, ішоў чамусьці не да цягніка, а наадварот з перона ў памяшканне вакзала з нейкім спадарожнікам. Даволі хутка абодва яны вярнуліся на перон да цягніка.

Пазней Б. Каверда даведаўся, што паўнамоцны прадстаўнік не збіраўся ў Маскву, а прыехаў на вакзал для сустрэчы з гандлёвым прадстаўніком Савецкага Саюза ў Вялікабрытаніі Аркадзем Разенгольцам, якога брытанскія ўлады выслалі з краіны.

Б. Каверда на схіле веку ўспамінаў: „Такім чынам мая сустрэча з Войкавым на варшаўскім вакзале, хоць я яе і шукаў, была цалкам выпадковасцю. Быў тут нейкі фатум. Нават калі б Разенгольц праязджаў праз Варшаву днём пазней, то замаху не было б. Грошы ў мяне (...) скончыліся. Каб набыць перонны білет, я патраціў апошнія дваццаць грошаў, якія меў”³⁵.

Б. Каверда пайшоў насустрач П. Войкаву і пачаў страляць у яго. Дыпламат кінуўся бегчы ад юнака. Замаховец б'яжаў за ім і выпусціў

ры ягоным сведчаннем даваць не можна. Цікава тое, што і Барыса Сафронавіча Каверду „Кур'ер варшаўскі”, таксама як і Н. Стужннская і А. Багалоубаў, — Войкава, залічылі да прадстаўнікоў этнасу „носьбітаў іманентнага зла” назваўшы яго „Барысам Эфраімавічам Кавердам” (*Po zamordowaniu posła sowieckiego w Warszawie*, „Kurjer Warszawski”, wydanie poranne, № 155, 8 VI 1927, s. 5).

³⁵ Каверда Б. *Покушение...*, с. 16.

у сваю ахвяру шэсць куль. Дзьве кулі трапілі ў П. Войкава. Той пачаў адстрэльвацца, а потым упаў на перон. Паліцэйскія, якія дзяжурьлі на пероне, схапілі Б. Каверду, адзін з іх запытаўся ў маладзёна, у каго той страляў. Пачуўшы, што той цэліў у савецкага дыпламата, ён адгукнуўся: „Шкада, што не ў Троцкага”³⁶.

Смяротна параненага П. Войкава адвезлі ў шпіталь, дзе той памёр. Замахоўца накіравалі ў турму Павяк.

Разгалос стрэлаў на вакзале быў немалым. Кіраўнік польскага ўрада Ю. Пілсудскі паклікаў да сябе віцэ-прэм’ера К. Бартэля для нарады³⁷. На вышэйшым узроўні было вырашана не абвастраць польска-савецкіх адносін, якія пасля заключэння Рызскай дамовы 1921 года заставаліся даволі напружанымі. Таму ўзнікла неабходнасць судзіць Б. Каверду паскораным надзвычайным судом.

У зацягванні судавага працэсу не былі зацікаўленыя ні польскія, ні савецкія ўрады. Першаму не хацелася пагаршаць адносіны з моцным суседам. У другога было досыць дыпламатычных клопатаў у Кітаі і Вялікабрытаніі. Менавіта з высланым з Лондана савецкім дыпламатам А. Разенгольцам і сустрэкаўся на вакзале П. Войкаў.

Б. Каверда ўспамінаў праз некалькі дзесяткаў год пасля апісаных падзей: „Паскарэнне ў разглядзе маёй справы адбылося ў выніку патаемнага спагаднення польскага і савецкага ўрадаў. І Масква, і Варшава пашырэнне справы не лічылі карысным. Абодва ўрады жадалі хутчэйшага вычарпання гэтага інцыдэнта. Таму працэс аказаўся пакамечаным (...). Шматлікія пытанні ўвогуле былі абойдзенымі. Гэта адносіцца і да афіцыйнага пратакола судавага паседжання (падкрэслена мною — В. Г.). У газетных справах аб працэсе можна знайсці значна больш за тое, што мелася ў запісе судавага сакратара”³⁸.

На працэсе прысутнічала сто дваццаць журналістаў. Рускія эмігранцкія газеты паведамлялі падрабязнасці перабывання абвінавачанага ў турме. Ён атрымліваў шмат віншавальных лістоў і тэлеграм ад рускіх эмігрантаў з розных краін, уключаючы Кітай.

Суд над Б. Кавердам адбываўся у сталічным палацы Пацаў, пачаўся ён 15 чэрвеня 1927 года. Ён не пайшоў шляхам папярэдняга швейцарскага суда, які апраўдаў Морыса Канрадзі і Аркадзія Палуніна — забойцаў другога савецкага дыпламата Вацлава Вароўскага ў 1923 годзе. Барыса Каверду, як мы ўжо ведаем, чакала турма (пажыццёвы тэрмін пакарання быў пазней зменены на 15-гадовы тэрмін, а праз дзесяць год Б. Каверду амнісціравалі).

³⁶ Там жа.

³⁷ „Kurjer Warszawski”, 1927, № 155, 8 VI 1927, s. 5.

³⁸ Каверда Б. *Покушение...*, с. 18.

Тым не менш, правая руская эміграцыя была задаволена ходам працэсу. Падсудны трымаўся на ім акрэсленай лініі, вінаватым сябе не прызнаў, рэальныя натхніцелі замаху А. Паўлюкевіч і М. Якаўлеў названымі не былі. Б. Каверда не выдаў іх і ўзяў на сябе ўсю адказнасць за замах.

Таму „Кур’ер варшаўскі” мог з задавальненнем адзначыць: „Пра тое, што забойства пасла Войкава не было вынікам змовы, упэўнена даведлася польская публічная думка з пачуццём значнай палёгкі. (...) Ва ўсялякім выпадку было ясна, што польская дзяржава аніякіх змоваў у сябе цяпець не можа”³⁹. На самай жа справе, як мы ведаем з успамінаў Б. Каверды, змова існавала, але яе не жадалі выкрыць і нікому на следстве і судзе не прыходзіла ў галаву думка: а дзе ж юнак без ваеннага вопыту так умела страляў у сваю ахвяру?

Барыс Каверда ўспамінаў, як на вакзальным паліцэйскім пастарунку адзін з тых, хто вёў першасны допыт, „пачаў крычаць на мяне, пытаючыся, навошта я гэта зрабіў (страляў у П. Войкава — В. Г.). Я адказаў, што дзейнічаў у інтарэсах маёй айчыны. Той, хто пытаўся, заявіў, што гэта „мядзвежая паслуга”. Пазней я даведаўся, што гэта быў Сухенэк-Сухецкі, начальнік аддзела бяспекі ў Міністэрстве ўнутраных справаў”⁴⁰.

Усё наступнае пацвярджае гэтую думку. Для супраціўнікаў савецкай улады палітычныя вынікі стрэлаў Барыса Каверды былі беспаспяховымі. Народны ўздым у Савецкай краіне супраць яе не ўзнік. Ва ўнутранай палітыцы савецкай улады жорсткасць умацнілася. Узнік чарговы ўсплёск рэпрэсій супраць інтэлігенцыі і рэштак былых кіруючых класаў (так званы „войкаўскі набор”)⁴¹.

30 кастрычніка 1927 года Барыса Каверду накіравалі на катаргу ў Грудзёндз. Далейшыя ягоны лёс прасочваецца згодна некралогам, артыкулу А. Багалюбава пра яго і каментарыяў Д. Зубарава да публікацыі ліста Б. Каверды з варшаўскай турмы да А. Амфітэатрава⁴².

Згодна прэзідэнцкай амністыі Б. Каверду пасля дзесяцігадовага зняволення адпусцілі на волю. Згодна сведчання свайго сябры па далейшай эміграцыі Уладзіміра Самарына Б. Каверда ад’ехаў з Польшчы ў Югаславію — моцны асяродак рускай эміграцыі. Ён здаў там экзамен на атэстат сталасці пры рускім кадэцкім корпусе ў Белай Цркве (край Вайводзіна, на мяжы з Румыніяй). У 1938 годзе ён вярнуўся ў Варшаву, ажаніўся з Нінай Аляксееўнай Пятрушынай; увосені 1936

³⁹ В. К., *Po wyroku w sprawie Kowedy*, „Kurjer Warszawski”, № 164, 17 VI 1927, wydanie wieczorne, s. 2-3.

⁴⁰ Каверда Б. *Покушение...*, с. 17.

⁴¹ *Arestowania w Moskwie*, „Kurjer Warszawski”, № 161, 14 VI 1927, s. 5.

⁴² В. Орехов, Б. С. Каверда, с. 30; В. Самарин, *Звёздный час...*, с. 175-179; А. Бого-

года яны абое ад'ехалі ў Бялград. Там Барыс Каверда паступіў на тэхналагічны факультэт Бялградскага універсітэта.

Восень 1939 года застала сям'ю Б. Каверды ў Варшаве. Пачалася другая сусветная вайна. Капітуляцыя гітлераўскай Нямеччыны застала Барыса Каверду ў княстве Ліхтэнштэйн, самастойным з часоў Напалеона I. Тут з 25 красавіка па 2 траўня 1945 года схавалася ад саюзнікаў каля 7000 уцекачоў, перайшоўшых праз мост Шаанвальдэ, у тым ліку 3424 французы і 1254 савецкіх рускіх⁴³.

Улады нейтральнага княства не выдавалі нікога з былых грамадзянаў СССР і іншых краін Усходняй Еўропы савецкай уладзе (у адрозненне ад акупацыйных уладаў ЗША, Вялікабрытаніі і Францыі ў суседніх Аўстрыі і Нямеччыне). Мо гэта рабілася таму, што гэтая міні-дзяржава межавала толькі з адной французскай зонай акупацыі Аўстрыі?⁴⁴

Ніна Аляксеяўна Каверда з дачкою і бацькамі апынулася ў лагеры для прымусовых перасяленцаў у Рэгенсбургу (амерыканская зона акупацыі Нямеччыны). Неаднойчы супрацоўнікі службы СМЕРШ дапытваліся ў яе аб месцазнаходжанні яе мужа, але нічога не даведаліся. У сваім лісце (э-мейл) ад 22 ліпеня 2005 года Наталля Барысаўна Мантвілава паведаміла мне, што сувязі ў яе бацькі з сям'ёю тады, калі ён быў у Ліхтэнштэйне, не было. Ён здолёў звязацца са сваёй сястрой, якая жыла ў Парыжы, і прыехаў да яе. Толькі тады Б. Каверда адшукаў сваіх жонку і дачку. Яны з дапамогаю Талстоўскага фонду ў 1956 годзе змігравалі ў ЗША.

Б. Каверда мусіў праз некалькі месяцаў ехаць туды ж. Але ведамства іміграцыі і натуралізацыі ЗША адмовілася дапускаць у краіну яго як асобу, асуджаную да турэмнага зняволення за забойства. Толькі па хадайніцтве вядомай апякункі рускіх эмігрантаў Аляксандры Львоўны Талстой і князя С. С. Беласельскага кангрэсмен Уолтэр унёс у кангрэс ЗША законапраект аб дазvole прыезду Б. Каверды ў ЗША. Законапраект быў падпісаны прэзідэнтам Д. Айзенхаўэрам і набыў моц закону.

У ліпені 1956 года Б. Каверда прыехаў у ЗША і ягоная сям'я зноў аб'ядналася. Ён працаваў найперш у рэдакцыі газеты „Россия”, а калі яна закрылася праз два гады, перайшоў на пасаду перакладчыка ў рэдакцыю газеты „Новое русское слово” (Нью-Ёрк).

любов, *Борис Каверда. Выстрел...*, с. 174-199; *Амфитеатров и русские в Польше...*, с. 464-465.

⁴³ P. Raton, *Le Liechtenstein. Histoire et institutions*, Geneve 1967, p. 171.

⁴⁴ С. Чуев, *Проклятые солдаты*, Москва 2004, с. 209. Факт знаходжання Б. С. Каверды ў Ліхтэнштэйне, на жаль, не прыводзіць аўтар вартаснай даведкі пра Каверду Дз. І. Зубараў, які памылкова сцвярджае, нібыта той „у канцы 1940-х гадоў жыў у лагеры для перамешчаных асобаў у Заходняй Нямеччыне (*Амфитеатров и русские в Польше...*, с. 395).

У 1974 годзе Барыс Каверда адышоў на пенсію. У 1976 годзе ён з сям'ёю пераехаў у г. Адэльфі (штат Мэрылэнд, ЗША). Памёр Барыс Каверда там 18 лютага 1987 года і быў пахаваны на рускіх могілках Новадзівееўскага манастыра (штат Нью-Ёрк)⁴⁵.

Некалькі слоў аб сябрах Б. Каверды. Ён высветліў лёс М. Якаўлева і А. Паўлюкевіча (звесткі аб апошнім у беларускім друку без дадзеных Б. Каверды будуць няпоўнымі). М. І. Якаўлеў быў арыштаваны гітлераўцамі ўлетку 1940 года і загінуў у Асвенціме ў красавіку 1941 года.

А. Паўлюкевіч удзельнічаў у польскім руху супраціву супраць нацыстаў, быў арыштаваны і расстраляны гітлераўцамі⁴⁶.

Сведка забойства П. Войкава, савецкі, дзяржаўны дзеяч А. Разенгольд (якога той сустракаў у Варшаве), быў расстраляны ў Маскве як „вораг народа” па прысудзе савецкага суда ў 1938 годзе.

Магу палічыць у заключэнне, што матывы і абставіны замаху Барыса Каверды на П. Войкава, якія дасюль не былі цалкам высветлены ў даследчыцкай літаратуры, зараз здаюцца больш зразумелымі. Згодна прызнанню Б. Каверды, ён забіў Войкава за ўсё тое, што бальшавікі зрабілі ў Расіі⁴⁷.

Высветлена і другое. Забойства П. Войкава да беларускага руху і беларускіх справаў дачынення не мае.

Што дазволіла Н. Стужынскай даказваць адваротнае?

Я б сказаў, што:

— грэбанне традыцыйнай методэкай пошуку і разгляду крыніцаў па тэме,

— няўлік карысці ад суцэльнага агляду крыніцаў і даследаванняў,

— паспешлівыя і адвольныя тлумачэнні абмежаванай колькасці крыніцаў па тэме і публікацыя вынікаў працы з тымі з іх ліку, якія былі прыцягнутымі да даследавання не ў дастатковай колькасці,

— нежаданне пры аргументацыі ўлічваць контраргументы,

— няўвага да дадзеных антрапаніміі і тапаніміі.

Ужо неаднойчы аўтар гэтага артыкула звяртаў увагу на патрэбу дасканалення методэкі спосабаў гістарыяграфічных даследаванняў. Дастанкова тут прыгадаць ягоныя артыкул „Якой быць беларускай гістарычнай навуцы” („Полымя”, 1992, № 5, с. 202-228) і кнігу „Гісторыя і міфы” (Менск 2000, сс. 205).

Я выражаю ўпэўненасць у тым, што без адмовы ад спажывецкага падыходу да крыніцаў з падгонкаю вынікаў іх вывучэння да сваіх

⁴⁵ Ліст Н. Б. Мантвілавай да аўтара артыкула ад 22 VII 2005.

⁴⁶ В. Самарин, *Звёздный час...*, с. 175-177.

⁴⁷ *Убийство Войкова...*, с. 18

канцэпцый і без сур’ёзнага вывучэння крыніцаў ва ўсім іхнім складаным комплексе згодна распрацаванай за некалькі апошніх стагоддзяў методыцы⁴⁸ рашучага змянення ў галоўных накірунках нацыянальнай гістарыяграфіі не адбудзецца.

Апрацоўка і асэнсаванне біяграфіі аднаго гістарычнага персанажа — Барыса Каверды — як мне здаецца, можа служыць пацвярджэннем гэтага апошняга тэзіса.

Streszczenie

W literaturze naukowej i publicystyce Borysa Kowerdę — zabójcę ambasadora radzieckiego w Polsce Piotra Wojkova — najczęściej nazywano monarchistą, białogwardzistą. Za sprawą Niny Stuzińskiej został on zaliczony do panteonu białoruskich działaczy narodowych o przekonaniach antykomunistycznych. Borys Kowierda urodził się w 1907 r. na Grodzieńszczyźnie. Ojciec Borysa, Supron Kowierda, po wojnie związał się z rosyjskim ruchem emigracyjnym w Polsce. Po powrocie z „bieżeństwa” Borys Kowierda uczył się w gimnazjum białoruskim w Wilnie, gdzie aktywnie zwalczał wpływy komunistyczne wśród kolegów. W 1927 r. przeniósł się do Warszawy. W tymże roku zastrzelił ambasadora radzieckiego, a podczas rozprawy sądowej powtarzał, że działał sam i dokonał zamachu z pobudek osobistych. Został skazany na dożywocie, a wkrótce wyrok zamieniono na 15 lat więzienia. Motyw zabójstwa nie przestaje być przedmiotem zainteresowania historyków białoruskich. Kowierda nie był ani rosyjskim monarchistą, ani tym bardziej białogwardzistą. Podczas rozprawy sądowej twierdził, że chciał się zemścić za miliony ofiar bolszewizmu, jakie poniósł naród rosyjski. Większość tych, którzy z nim się zetknęli, podkreślała, że Kowierda nigdy nie określił swojej orientacji narodowej. Związany był z białoruskimi działaczami znanymi z popolskich sympatii — Arseniuszem Pawlukiewiczem i Michailem Jakowlewem. Inicjatorem zamachu był niewątpliwie Pawlukiewicz, który dał Kowierdzie pistolet i pieniądze na przejazd i pobyt w Warszawie. Władze polskie nie były zainteresowane pogorszeniem stosunków z ZSRR i starały się, aby proces wykazał, że Kowierda działał sam i we własnym imieniu dokonał zamachu. Po 10 latach pobytu w więzieniu został wypuszczony na wolność. Jego późniejsza działalność emigracyjna w strukturach organizacji rosyjskich świadczy, że nie miał on nic wspólnego z białoruskim ruchem narodowym.

⁴⁸ Падрабязней пра гэта гл.: В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин, *Теория и история источниковедения*, асабліва с. 61-70.